

Türkmenleriň yslam dinine eden hyzmatlary

Category: Kitapcy, Medisina, Taryhy makalalar

написано kitapcy | 22 января, 2025

Türkmenleriň yslam dinine eden hyzmatlary

TÜRKMENLERIŇ YSLAM DININE EDEN HYZMATLARY

Yslam dinine sahabalar döwründen soň iň uly hyzmaty türk(men)leriň edendigini köp taryhçylar belläp geçýär. Yslamyýetiň nijeme çarkandakly ýollardan aşyp häzirki döwürde dünýä boýunça ýaýran ýerlerine göz aýlanyňda-da munuň dogrudygyny görmek bolýar.

Türk(men)ler turuwbaşdan söweşlere, ýörişlere, tebigy şertlere uýgunlaşyp giden söweşjeň millet bolupdyr. Olar musulmanlygy kabul edenden soň, täze dinlerine çalt öwrenişipdir. Şol sanda köne adatlaryň yslama gabat gelmeýänleriniň hemmesi ýatdan çykarylady. Geçmişlerini-de küýsemediler. Bu aýratynlyklar olary yslamyň baýdak göterijileri edip ýetişdirdi. Yslamyýet türk(men)leriň elinde uçsuz-gyraksyz ülkelere ýaýrady. Ýewropanyň jümmüşine, Hytaýa, Sibire çenli uzady. Muňa "bürk(men)leriň Bütindünýä häkimiýeti" diýip at berildi. Türk(men)ler hristianlygyň merkezi Rime "Gyzyl Alma" diýip at berdiler. Türk(men)ler (oguzlar) gelejekde eýelemeli edilen ýerleriniň başynda gelýän ýurda "Gyzyl Alma" diýip at berýärdiler...

■ Ajaýyp ahlagyň miwesi

Türk(men)lerden yslamyýeti ýaýratmak üçin ýeňini çyzgap ilkinji bilen Garahanlylar orta çykdy. Garahanlylaryň yslama arka çykmagy uýgur kowumdaşlarymyzyňam musulmanlyga geçmegine sebäp boldy. Gaznawylar bolsa owganlary we hindileri yslam bilen tanyşdyrды. Anadolynyň (Kiçi Aziýanyň) eýelenmegi bilen yslamyýet türk(men)ler arkaly Rime garaşly ýurtlara ýbýrady.

Ýerli halkyň yzysüre Balkan ýurtlarynda pomaklar, albanlar, bosniýalylar, makedonlar (torbeşler), patriotiler, Kawkaz ýurtlarynda mongollar, gruzinler, lazlar, abhazlar, çerkesler, şol bir wagtyň özünde rum, ermeni, ýezidi ýaly Anadolynyň ýerli halklaryndan bolan käbir gatlaklar türk(men)leriň saýasynda meýletinlik bilen musulmanlygy kabul etdiler. Türkmen hökümdarlary basyp alan ýurtlarynda jemagatlaryň arasyndaky sosial, medeni we dini aýratynlyklaryň arasyna çäklendirme goýmandyrlar, hemmelere deňhukuklylyk beripdirler we adalatly çemeleşipdirler. Türk(men)leriň özlerine bolan mylakatly çemeleşmelerini we ajaýyp ahlaklaryny görüp musulman bolanlaryň sany hasap ederden köp bolupdyr.

Haçly ýörişleri ençeme gezek togtatmak Seljukly we Osmanly (türkmenlerine) nesip etdi. Bu bolsa yslam dünýäsini soň gelmejek bela-beterlerden halas etdi. 100 müňlerçe musulmanlaryň ganyna galan we hiç kimiň saklap bilmedik mongol ordalaryny ýene-de Müsürdäki mamlýuk türkmen soltany Beýbars saklap başarypdy.

"Ilaýy Kelimetullah" diýilýän, Allanyň adyny (dinini) çar tarapa ýaýmak we eşitdirmek prinsipi hristian älemi bilen iç-içe ýaşan Osmanly döwletinde iň kämil derejelere çykdy.

XVI asyrda dünýä boýunça dört beýik yslam döwletiniň üçüsi türkmenleriň guran türki döwletidi. Ol üç döwlet Osmanly, Eýrandaky Sefewi (soňra Gajar) we Hindistandaky Gürkany döwletidir. Olaryň dördünjisi bolsa bir salym Osmanlylara garaşly ýaşan Marokko soltanlygydyr. Türk(men)leriň eden hyzmatlary netijesinde musulmanlar ençeme asyrlap agzybirlikde we jebislikde ýaşadylar. Türki häkimiýet Hindistanda 1858-nji ýyla çenli, Eýranda 1925-nji ýyla çenli dowam etdi.

Türk(men)ler ençeme asyrlap eýran milletçiligine öwrülen we yslam agzybirligine howp salan şaýy ynanjyna garşy ýadawsyz göreş alyp bardylar. Seljukly soltany Togrul beg Türkmen Bagdada girende arap halyfyny şaýy ynançly Büweýhi ogullarynyň elinden halas etdi. Seljuklylaryň elinde ýetişen serkerde Salaheddin Eýýuby bolsa yslam ýurtlarynyň agzyny alartmak üçin propoganda alyp barýan Müsürdäki şaýy ynançly fatymylary ýok edip, hurufylaryň täsirini iň pes derejä düşürdi. Osmanlylar

hususanam XVIII asyryň ahyrlarynda orta çykan wahhablaryňam esli wagtlap öňüni alyp saklamagy başarypdylar. Belki-de, türk(men)ler bolmasa, yslamyň ilkibaşdaky arassalygy bilen häzirki döwürlere çenli gelip ýetjegi-de belli däldi. Özüňiz syn edip görüň: dünýäde türkmenleriň guran türki döwletleriň doly ýykylyp gutarylan XX asyryndan soň yslam ýurtlary ýa-ha imperialistik döwletler tarapyndan okkupasiýa sezewar boldy, ýa-da ol ýurtlaryň köpüsi anarhist toparlaryň, radikal bandalaryň, sosialist pitneçileriň golastyna geçdi.

■ Türk(men)lerde alym ýokmy?

Türk(men)ler yslam äleminde ençeme asyrlap häkimiýeti öz ellerinde sakladylar. Yslam dini türkmenleriň saýasynda dünýewileşdi we barlygyny dowam etdirdi. Türki döwletlerde dini we gumanitar ylymlar hiç haçanam ünsden düşürilmedi. Baryp Garahanlylar döwründen bäri uly-uly türkmen alymlary ýetişdi. "Usuly-fykh" ylmynyň kerpijini-de türkmenler goýdy. Häkim Şehid, Kerhi, Ebul-leýs Samarkandy, Ebu Bekir Horezmi, Debbusy, Hulwany, Pezdewi, Hahezada, Sadrüş Şehid, Nesewi, Buhary, Sarahsy, Kasany, Kadyhan, Merginany, Üsrüşeni ýaly adyny sanap gutaryp bolmajak hukukçy alymlarymyz türkmenleriň arasyndan çykdy. Ebu Mansur Maturidiniň asly hem samarkantly türkmendir.

Gazna, Samarkant, Buhara, Deli, Kazan, Hyrat, Stambul ýaly medeniýet merkezlerinde asly türkmen bolan ençeme alymlar ýetişipdir. Ibni Melek, Molla Fenary, Ibnul Hümam, Hyzyr beg, Haýaly, Molla Hysrow, Sagdy Çelebi, Şeýhzada, Halaby, Taşköprizada, Birgiwi, Ebu Suud, Ibni Kemal, Hadymy, Osmanly ýurdunda ýetişen asly türk(men) alymlardyr. Hoja Ahmet Ýasawy, Bahaweddin Nagyşbendi, Ubeýdulla Ahrar, Möwlana Jelaleddin Rumy, Hajy Baýram Weli ýaly sufizmiň görnükli wekilleri hem türk(men) agalygynyň höküm süren topraklarynda döredi. Bu ady tutulan sufiler Anadolynyň we Rumeliniň yslamlaşmagynda, agzybirligiň we jebisligiň, aýratynam jemgyýet tertip-düzgüniniň berkarar edilmeginde aýgytlaýjy rol oýnadylar. Osmanlylarda halk we döwlet işgärleri türki dilde gürelemek

bilen birlikde, şol bir wagtyň özünde arap dilini ylym dili hökmünde gorap, şu günlere çenli arassa görnüşde gelip ýetmegine-de inkär edip bolmajak hyzmatlarda boldular.

■ Ylymda we sungatda birinji derejeli eserler

Musulman türk(men) döwletlerinde diňe dini ylymlarda däl, dünýewi ylymlarda-da uly-uly öňe gidişlikler gazanyldy. Trigonometriýanyň düýbünü tutujylardan Biruny bilen Ibni Türk matematika ylmynyň gündogardaky kerwenbaşylary boldular. Algebranyň atasy Horezmi, astoronom Ulugbek (Teýmirleňiň agtygy) hem gelip çykyşy boýunça türki asyllydyr. Kagyz, çaphanaçylyk, kükürt, kompas Hytaýda döränem bolsa, olary uýgurlar kämilleşdirip, bütin dünýä ýaýratdylar. Samarkant birwagtlar kagyz önümçiliginiň merkezidi. Medisina ylmy boýunça Seljuklylar döwründe has uly ösüşler, öňe gidişlikler gazanyldy. Anadolyda medisnadan sapak berýän ençeme fakultetler we hassahanalar guruldy. Ruhy taýdan näsaglara ilkinji gezek "näsag" kesgitlemesini goýup, olary bejergi etmäge başlan türk(men)lerdir. Piri Reýis, Seýdi Aly Reýis, Kätip Çelebi bütin dünýäde ykrar edilen geografiýaçy alymlar bolupdyr. Täze yklymlar açylmazdan öň bu geografiýaçylaryň çyzan we häzirki dünýä kartasyna juda meňzeş kartalary görenleri haýrana goýýar.

Türk(men)leriň ýaşan şäherleri dünýäniň iň mähelleli we owadan şäherleridi. Aziýanyň jümmüşinden Orta Ýer deňzine, Oguz sähralaryndan Hindistanyň ortalaryna we Müsüre çenli uzalan ümmülmez geografiki giňişlikde şol döwrüň türk(men) döwletlerinden galan birinji derejeli sungat eserleri görenleriň gözünü gamaşdyrýar. Türk(menler) sungat älemine birgiden täzelikleri girizdiler. Özlerine mahsus özboluşlylygy ulanyp yslam medeniýetini has-da baýlaşdyrdylar.

Ekrem Bugra EKINJI,
05.08.2009 ý.

Taryhy makalalar